

FABULYA ANDREA

Rózsák közt, úton

ESSZÉ CARMENRŐL ÉS PYGMALIONRÓL

Régen akadt ilyen fényes megelevenítője a dionüszoszi érzésnek! Rég volt ilyen mámoros a tánc, ilyen mézkortyú a bor, de régen volt ilyen rontó a varázs is! Talán épp a századforduló orosz költészetében történt ilyen utoljára... Talán onnan kísért minket a múlandóság borongós érzete is. Talán épp a kármin rózsza illata lehet a bizonyosság, hogy van folytonosság, és jó hinni ennek a bódulatnak – ma és itt.

Carmen: fodrozó tánc, mételeyes kasztanyettahang, pillantások fekete ostora, sodró női búbáj, rontó mámor és mélység, ragadozói kéj.

Don José: szomjas figyelem, a ritmusnak áldozó férfierő, éber és esendő vágy, térdre omló törvény.

Aréna-lét: bűvkör, bölcső és koporsó, füledt és illatos szerelmes viadatok álma, tánc, csörgőzene, gyorsuló-pergő ritmus, a Minden vágya, a levegővel eltelt tisztulásvágya és azonnali vágya az újra eltelésnek; aréna-oltár, élet-palást, és halál-lepel. Ez Baka István *Carmen*je.

És egy másik történet:

Pétervár, 1914. januárja. A színház *Carmen*-előadásán Alekszander Blok először pillantja meg a címszerepet alakító Ljubov A. Delmasz színésznőt. Ettől a pillanattól fogva megváltozik az élete. Hamarosan írni kezdi a tíz versből álló *Carmen*-ciklust, melyet „L. A. D.-nek”, vagyis Carmen megszemélyesítőjének ajánl. A ciklus március utolsó napjaiban – szinte egy lélegzetvételre – el is készül. Blok naplójegyzetei is tanúsodnak az érzés sodrásáról és – a századfordulón gyakran használt kifejezéssel élve – regényességéről. „A. Delmasz énekelt – az én boldogságom” – írja Blok egy helyütt. Blok egyik értelmezője, A. Gorelov idézi Bloknak egy megjegyzését, amelyet a *Carmen* első publikálása előtt a kiadónak írt: „Így akarom megjelentetni: *Ljubov Alekszandrovna Delmasznak* ajánlom – és semmi több, az 'énekesnő' vagy a 'művésznő' nélkül, mert ezek a versek nemcsak az énekesnőnek és a művésznőnek szólnak” (kiemelés Bloktól, fordítás tőlem).

Szinte a Carmennel egy időben (1914. február 6-án) születik egy másik vers, a *Hamlet vagyok* című. Ez a vers pedig Ljubov Dmitrijevna Mengyelejeva-Bloknak, a költő feleségének szól, akinek neve kémikus édesapja periódusos rendszere révén lehet ismerős. Az értelmezők őt tekintik a Hamlet-vers Oféliájának, és a korábbi mű, a *Verssek a Csodálatos Hölgyről* ciklus (1901-1902) műzsájának is. A két vers – a *Carmen* és a *Hamlet vagyok* – időbeli szinkronitása ambivalenciára enged következtetni, hisz a feleséghez szóló Hamlet-vers akkor keletkezett, amikor a költő már Carmen-Delmasz rajongója volt. Ebben az élet kreálta drámában tehát a hálót vető ármány, amit Hamlet említ, épp Carmen-Delmasz mosolya is lehet. Az említett *egyetlen lány*, akiért az első szerelem ég (a vers eredeti, orosz szövegében az *első szerelem* szó szerint benne van), itt még egyértelműen Ofélia, akinek alakja lassan a múltba hidegül. Ez az Ofélia még a Csodálatos Hölgy „variációja”: üvegszerű, légies, testetlen és megfoghatatlanná távolodó alak, amelyet Hamlet lovag szavai nem érhetnek el a ködön át.

És ezzel egyidőben megformálódik a másik nőalak, mely az előző légiességét képest más anyagból gyúratott. Élénkebb színei, dúsabb, nyers formái vannak, és a talán a legfontosabb: nem égies asztráltest, hanem nagyon is földi, jelenlevő szépsége. Ez Alekszander Blok *Carmenje*. Ez a két Szerelem lesz (érdekes egybeesés, hogy Mejerlejevna-Bloknak és A. Delmasznak is *Ljubov*, vagyis oroszul: 'szerelem' a keresztnéve), akár az égi és földi Vénuszok, akik versre ihletik a férfiszellemet.

De milyen Blok *Carmenje* Baka István fordításában? Szőke Katalin többször utal rá, hogy ez a fordítói technika csak azé lehet, aki otthonának érzi a pétervári dős borzongást. Baka István így fordítja Blokot. És közben néhány árnyalatban megteremt a maga *Carmenjét*, hogy később a saját versében önálló életre keltse, Szőke Katalin szerint a maga lírai nyelvére „fordítsa le”. Nagy öröm volt nekem – és talán megfogható lépés, hogy itt megosztani vágyom ezt az olvasóval –, hogy tanulhassak Baka Istvántól, ha csak egy szemeszter erejéig is, a műfordítás-elemzés technikáját. Ő figyelmeztetett minket mindig az árnyalatok finomságára és fontosságára. Blok *Carmenje*, noha földi Vénusz és a Csodálatos Hölgyhöz képest valóban határozottabb körvonalú, élettelibb figura, az eredeti orosz változatban mégis sejtelmesebb, mint a Baka István-i fordításban. Baka hűen tolmácsol, teljes összeforrottságban az eredeti szöveggel, átadva annak misztikus-démonikus lüktetését, rontó varázsát. Szemantikailag tökéletes összhangban van a bloki tartalommal, stilisztikailag azonban egy árnyalattal intenzívebb annál. Blok ábrázolása sejtelmes, Bakáé plasztikus. Blok halványabb színeit Baka finoman megerősíti, ezáltal élénkebb kontúrt ad a képnek, plasztikusabb hatást keltve az eredeti szövegnél. A ciklus első versének kezdősorai nyersfordításban: *Abogyan az óceán változtatja színét / amikor a feltornyosuló felhőben / hirtelen fellángol a villanó fény /*. Baka fordításában: *Mint színek a háborgó vizen, / Mikor gomolygó fellegeknek / Vad fénye villan hirtelen, /*. A fordítás szinte tökéletes mása az eredetinek, a különbség alig észlelhető, számomra mégis fontosnak tetszik, hisz épp megléte bizonyítja a fordítói bravúrt. S miben áll ez valójában? Baka a műfordításban az *óceánt háborgó vízre* cseréli, vagyis a főnevet egy telítettebb jelzős szerkezettel helyettesíti, melyben a jelző biztosítja a szószerkezet dinamizmusát. Ezt az élénkséget viszi tovább a második sorban a többes számú főnév (Bloknál a *felhő* egyes számban áll), majd a harmadik sorban a *vad* jelző. A sorok sűrítettségét, hömpölygését és a vers ezáltal nyert színességét a magyar szófűzésben nagyon gyakori névelőhasználat szinte teljes kiküszöbölése is előidézi. Az első névelőt a hatodik sorban leljük, és az egész strófában mindössze kettőt találunk. Lássuk hát az egész szakaszt!

*Mint színek a háborgó vizen
Mikor gomolygó fellegeknek
vad fénye villan hirtelen,
Szivem úgy változik, riad meg
Éneklő viharod alatt,
Orcám a vér lángba borítja,
S boldogság könnye fojtogat
A közeledben, Carmencita.*

Baka az egész Blok-verset ezzel a technikával fordítja, kihasználva azokat a stilisztikai fogásokat, amelyek a szemantikai egyezéssel túl a kissé élénkebb jelzőhasználat és a dinamikusabb igehasználattal révén egy árnyalattal hevesebb táncúvá, „jelen valóbbá” formálják Blok *Carmenjét*. Blok *Carmenje* egyébként többszörösen összetett figura: je-

ti egyrészt a Mérimée és Bizet alkotta femme fatale-szerepet, másrészt az ezt meglepető színésznőt; s mint ahogy a fentebb idézett sorokban ezt maga Blok is hanglyozza, a két arc egymástól elválaszthatatlan. De van itt egy kettejükből szövődő harmadik forma is: az álom-Carmené. Ez a Carmen-arc abban hasonlít a Csodálatos ölgyhöz, hogy nem igazán körvonalazható és megragadható. Ez a ciklus 8. szakaszának Carmenje, szemben pl. a 7. szakasszal, ahol erotikusabb, konkrétabb a megformálása, vagy a 6. verssel, ahol pedig L. A. Delmasz és a szerep kettőssége játszik egymásba. Amén a 8. szakaszban: visszhang, álom (az orosz eredetiben az *ábrándkép* és a *gondolat* szerepel), boldog idők mákonyesés álmokba merülő királynője. Ezt a sokarcú, mégis egylényegű nőalakot a férfi-beszélő személye egységesíti: ő látja, ő hallgatja, ő álmodja, vagyis végső soron: ő teremti. S mintha Carmen igazán azért lenne fontos, hogy e teremtés ürügyén végkövetkeztetésül körvonalazódhassék a költői portré, amely épp olyan ellentmondásos-démonikus, mint az általa teremtett nőalak (ez a ciklus 2. 3. 4. versében is érezhető, pl. a tavaszi hóvihar képeinél.)

„Minden mindennel összeér.” – Ezek Ilia Mihály szavai, ő köszöntötte így Baka István könyvheti verseskötetét 1996. június 1-jén a Sík Sándor Könyvesboltban. És valóban: Blok *Carmenje* után kerek nyolcvan esztendővel megszületik Baka István *Carmenje*, és vele közel egyidőben a *Pygmalion*. A két vers a November angyalához c. kötetben és az új Tájékpé fohással c. kötetben is egymás mellett szerepel, s talán nem véletlenül. Első pillantásra mindkét versben a teremtés adys öntudata ismerhető fel. A *Carmenben* (1. rész 3–4. vsz.) kijelentésként, a *Pygmalionban* kérdésként (1. rész 3–4. vsz., 3. rész 3–4. vsz.) merül fel az *általam vagy, mert meg én láttalak*-sor áldásos átka (vagy átkos áldása). És mindkét versben rózsákba botlunk – hagyjuk hát magunkat tőlük vezetni! Géczy János már egy esszé erejéig rábízta magát a bűvös virágra, a rózsamotívum művelődéstörténeti, tipológiai jegyei közt kalandozva. Mi a rózsza a *Carmenben*? Mindenekelőtt: érzékiség és nőiség. Titok, a létezés mélye. Szirmok rejteke. Heves, bibétől fűszeres illat. És: a nemlétebe vivő út. A halál felé vezető lugas.

A Pygmalion rózsája más:

*Hány csigamászta hajnal nyers szaga
Hány bódító, már fonnyadt nyári rózsza,
Hány vad szüret cefréje, mustja a
Parfümöd, s hány tél zúzmarája, hója.*

E metaforika elemei közt az összetartó erőt – az azonosított mellett – az egymást követő évszakok egy-egy jellemzőjének felvillantása adja. Ebben a váltakozásban a kozmikus rend uralkodik, az öröktől fogva meglévő és emberi mércével mérve örökig való természeti kaleidoszkóp. E négyes egységnek – tavasz, nyár, ősz, tél – a nyári képe ez a „túlhevült, kiteljesedett, ajzottan réveteg” (Géczy János) virág. De ami fontos: az egység eleme, tehát a rend, a törvény része. Ezzel szemben a Carmen-rózsza törvényen kívüli virág, amely – a vers első sorától kezdve – végzetes szerelemre indít, és sokkal inkább a kiszámíthatatlan fátum, mint az otthonos törvény virága. A Carmen-rózsza kirekeszt ez aréna-léteből. A Pygmalion-rózsza benne tartani vágya. Az eredendően férfi-principiumként ismert *mandragóra* virága, amely egyrészt erotikus szimbólum, másrészt a bűvölet, az ármány jelentője, a *Carmenben kaján varázslat*, mindent megigéző, megszemélyesített bűbáj (a mandragóra gyökerei valóban az emberi testre hasonlítanak), amely a halál vízióján fogant.

Carmen színe: a vér színe, vörös.

Pygmalion-Galateia színe: a tej és a hó színe, fehér. (Pygmalion fehér kőből vagy elefántcsontból faragta meg a szobrot, Galateia pedig a *tejjefér* hullámok istennője.) Carmen neve *élet és halál esszenciája*, vad ítélet, Galateia neve ringató hullám, vigasztaló. Ezek a párhuzamok formálják a két vers rózsáit oly különbözővé. A képlet mégsem ilyen egyszerű. A két rózsza mégis egy töről fakad: egyik virágban sincs egyetlen pillanatra sem megnyugvás. Örökös mozgás, vibráló váltakozás van kint és bent, fent és lent között, mintha a lélek nyughatatlan ki-be járna kő és agyag, aréna és nézőtér közt. Ez a lélek sajátja: az állandó, önként vállalt üzetés élet- és halálterek mezsgyéin, a kint-bent erotikus váltakozása, és sosem múló vágya e váltakozásnak.

Szerelmes vers-e a *Carmen*? És szerelmes vers-e a *Pygmalion*? Igen, minden bizonyos. De a bennük lévő vallomások, a saját léthelyzet meghatározására tett kísérletek, az élet esszenciájának megragadni vágyása mindkét verset valahogy „többnek” mutatja. Úgy gondolom, a *Carmen* és a *Pygmalion* a költő egy vallomása két, egymást feltételező, kölcsönösen kiegészítő létformáról, melyek elidegeníthetetlenül alkotják és éltezik ezt a lírai világot. Pygmalion-Galateia és Carmen – két világ királynői: egyikük a márvány törvényé, másikuk a cigány, törvényen kívüli világa. Az általuk implikált két férfiszerep (a törvényt birtokló Pygmalion, Kypros királya és a törvényen kívül élő José), melyekkel a költő azonosulni látszik, mutatja a lélekben rejlő ambivalenciát. És mivel a rózsza egy töről fakad, az egymásba játszás is lehetséges: Carmen, a törvényen kívüli, nevével alkot ítéletet, vagyis törvényt:

*Ó, Carmen! Ha kimondom a
Neved, mely nemcsak szó, de élet
S halál esszenciája, – ma
Tudom már: az volt az ítélet,

S nem a hóhérvétel, melyen
Ellengem holnap dallamát vad
Nevednek: Carmen, Carmenem,
S azt is, hogy áldlak, áldlak, áldlak.*

A *Pygmalion*ban pedig felvillannak az élet dionüszoszi, törvény „alatti” mozzanatai: a vad szüret mámore, vagy akár a Pánt imádó nimfák kara.

E kettős nőiség és köztük az úton levés fontos élménye ennek a lírának. (Gondoljunk csak a Jozsif Brodskij azonos témájú költeményének hatására született *Aeneas és Dido* című versre.) Carmen és Pygmalion – reménye a megérkezésnek, reménye a mélységnek, reménye az útnak. És ami köztük van, a titokzatos és olthatatlan vágy, a folyton keresésre hívó lélek-labirintus.

*a labirintus én vagyok az éj
sötéteje megtölt és csupán a kéz
villámai világítják utam
míg járom tévelyegve önmagam*